

A SZAKKÉPZÉS TANKÖNYVHELYZETE[†]

A SZAKKÉPZÉS IRÁNYÍTÁSI STRUKTÚRÁJA, SZERVEZETI KAPCSOLATAI a gazdasági szférával, és még számos egyéb ok miatt bizonyos fókig mindig elkülönült az iskolarendszeren belül, s ez érvényes a tankönyvellátására is. Az alábbi írás célja, hogy bemutassa azokat a sajátos problémákat, amelyek a szakképzés rendszerén belül a tankönyvhelyzetet jellemzik.

A tények bemutatása mellett két kérdésre keresünk választ. Az egyik az, hogy a tankönyvellátás korszerűsítésére vonatkozó elképzelések hogyan illeszkednek a szakképzés egészének megújítását célzó programhoz. A másik kérdés az, hogy a korábbi központosított ellátási rendszer hogyan mozdult el a piaci elvek érvényesítésének irányába, ez minnek a hatására következett be, s melyek a rendszernek azok az elemei, amelyek korlátozzák a piaci logika érvényesítését.

Az elemzés elsősorban a szakmai tankönyvkiadás és terjesztés alapelveinek és szervezeti mechanizmusainak alakulására koncentrál (s nem foglalkozik a használatban lévő könyvek tartalmi, pedagógiai vagy esztétikai értékelésével). A megállapítások alapvetően a szakmai tankönyvekre vonatkoznak, s csak érintőlegesen kerülnek szóba a szakképzésben használatos közismereti könyvek.

A rendszer jellemzői

A szakképzés tankönyvhelyzetét meghatározó jellemzők közül a legszembevetőbb: a használatban lévő szakmai tankönyvek rendkívül nagy száma. A középfokú oktatásban jelenleg hozzávetőleg 3500 könyvet tartanak nyilván, s ebből közel 3000 minősül szakmai tankönyvnek. Ez a helyzet két tényezőből fakad. Egyrészt maga a képzés rendkívül szerteágazó. Ráadásul egy olyan szétagolt szakmastruktúrához igazodik, amelynek a korszerűtlensége ma már mindenki számára nyilvánvaló. A szakképzésben érintett hozzávetőleg 430.000 tanuló képzése jóval több mint 500 szakon, szakmában folyik. A szakképzés irányítását ma is több minisztérium végzi, a szakterületek szerinti illetékesség körét törvény szabályozza.

[†] A cikk megírásához rendkívül nagy segítséget jelentettek a tankönyvkiadásban évtizedek óta dolgozó szakemberekkel folytatott beszélgetések. Értékes információkat kaptam – többek között – *Wichmalek Józseftől* (MűM), *Putankó Annától* (Műszaki Könyvkiadó), és *Wichmalek Józsefnétől* (NSZI Tankönyvforgalmazó Iroda).

I. TÁBLA

*A szakképzésben oktatott szakmák száma**

Illetékes minisztérium	Szakmák száma	Tanulólétszám
Munkaügyi	417	372.000
Földművelésügyi	76	50.000
Népjóléti	35	13.000

* A táblázatban nem szerepelnek a Művelődési és Közoktatási Minisztérium irányítása alatt álló szakmák képzési adatai. ide

Hogy ez a kiterjedt rendszer milyen jellegű és mértékű további belső tagoltságot rejt, azt a képzési típusok szerinti bontás érzékeltetheti. A szakképzés minden ágazatára vonatkozóan nem állnak rendelkezésre részletes adatok, de a Munkaügyi Minisztériumban – amely a szakképzés legjelentősebb részének gazdája – 1993-ban készítettek egy összesítést, amely szerint az illetékességi körükbe tartozó 417 szakon, szakmában, illetve ágazaton az alábbi arányok szerint folyik a képzés.

II. TÁBLA

A MüM irányítása alatt álló szakképzés típusai és a szakmák száma

Képzési típus	Szakmák, leágazások száma
2–3 éves szakmunkásképzés	198
szakközépiskola (középfokú képzési cél)	49
szakközépiskola (szakmunkásképzés)	52
műszaki szakközépiskola, technikus ág	80
műszaki szakközépiskola, szakmunkás ág	38
Összesen	417

Az itt jelzett minden egyes képzéshez sajátos tantárgy-struktúra tartozik. Ennek alapján az összes oktatott tantárgyak száma 438.[†] Ez az adat érzékelteti, mennyire szerteágazó képzési struktúrához kell igazodnia a szakmai tankönyvellátásnak.

A másik tényező, ami a szakmai tankönyvek rendkívül nagy számát magyarázza, a szakképzés irányítási struktúrájának gyakori változása, illetve az irányítási felelősség szaktárcák szerinti széttagoltsága, s a különböző tárcák között szükséges koordináció hiánya. Itt nincs mód a szakképzés fordulatokban gazdag történetének áttekintésére, csupán utalunk arra, hogy a kormányzati struktúra elmúlt néhány évtizedben történt átalakításai szinte minden alkalommal érintették a szakképzés irányítását is. Bármelyik időszakot vesszük azonban alapul, a szakképzés egyes területei, egymástól elkülönülten, egy-egy szaktárca illetékességi körébe tartoztak.

[†] Bernáth Jenő–Csernus László–Jekkel Antal: A szakképzés tankönyvei in: Benedek András (ed): *Szakképzés Magyarországon*. Bp., Munkaügyi Minisztérium, 1993.

Ebből adódóan minden szakterületen önállóan írtak tankönyveket a képzés teljes vertikumában – azaz az alapozó tárgyaktól kezdve a specializált szakmai ismeretekig bezárólag. Ennek következtében az azonos jellegű – pl. technikai – szakmai ismeretek oktatásához minden szakterületen és iskolatípusban lényegében azonos tartalmú, de önálló könyvek készültek.

1990 után a szakképzés irányításának legjelentősebb része, s ezzel együtt a tankönyvellátás, ismét visszakerült a Munkaügyi Minisztérium hatáskörébe. A tárcán belül akkor készült helyzetfelmérés során ezeket az átfedéseket megkísérelték számszerűen is jellemezni.

III. TÁBLA

Az azonos tartalmú tankönyvek száma (a MüM hatáskörébe tartozó képzési területeken)

Elektrotechnika	5 féle	Gépészeti ismeretek	60 féle
Elektronika	7 féle	Mechanika	5 féle
Fizikai kémia	12 féle	Vegyipari géptan	10 féle
Géptan	16 féle	Vegyipari technológia	8 féle
Géptani ismeretek	23 féle		

A fentiek egymástól függetlenül készült, s párhuzamosan használt tankönyvek, nem pedig egymással konkuráló kiadványok voltak.

Összegezve: a tankönyvek sokféleségét csak részben magyarázza a szakképzésnek a közoktatáshoz képest szerteágazóbb jellege. A szakmastruktúra korszerűtlen szétaprózottsága miatt már szinte áttekinthetetlenül és indokolatlanul nagy számú tankönyv gondozására kényszerültek a rendszer gazdái. A szaktárcák közötti koordinációnak az irányítás korábbi időszakaiban jellemző szinte teljes hiánya pedig az azonos vagy egymáshoz igen közeli szakmákon belül jelentős mértékű átfedéseket eredményezett, s a szellemi és anyagi erőforrások pazarlásához vezetett. Az egyes tárcák között a terhek nem egyenletesen oszlanak el. Az illetékesség szaktárcák szerinti jelenlegi felosztását mutatja a következő táblázat.

IV. TÁBLA

*A tankönyvi felelősség szaktárcák közötti megoszlása**

Illetékes szaktárca	A tankönyvek száma
Munkaügyi Minisztérium	2089
MKM	kb. 700
Földművelésügyi Minisztérium	520
Népjóléti Minisztérium	16
Összesen	3325

* A táblázatban nem szerepelnek a tankönyvnek nem minősülő jegyzetek, ideiglenes, tankönyvpótló, sokszorosított anyagok. Az MKM neve mellett a szakképzésben használatos közismereti könyvek szerepelnek.

Az adatok is jelzik, hogy a szakmai tankönyvek kiadásában és terjesztésében döntő mértékben a Munkaügyi Minisztérium viseli a felelősséget. Részben ezért, és részben mert elsősorban a MüM tevékenységéről állnak rendelkezésre részletes adatok, a továbbiakban elsősorban e terület működését tudjuk részleteiben is bemutatni.

A korszerűség

A tankönyvek matuzsálemi korának emlegetése hosszú idő óta divat, s hálás téma a legrégebbi kiadványok ma már komikusan ható részleteit idézni. Mindemellett tény, hogy még a fejlődés lassú üteme mellett is kivételes ritkaságnak számít, hogy egy 15–20 éves tankönyv minden tekintetben használhatónak bizonyuljon. Egyes korszerű, gyorsan fejlődő szakmákban az ismeretek elavulásának ideje ma már 2–3 évre csökkent. Nem is szólva az időnként viharos gyorsasággal változó társadalmi környezetről.

A fentiekben idézett tények alapján elképzelhető, hogy mekkora erőfeszítést igényel a tankönyvvállomány korszerűsítése. A rendszer méreteiből következően a folyamatos megújítás jelentős anyagi és szellemi ráfordítások mellett is olyan lassú folyamat, hogy az állomány egészének teljes megújítása hosszú évtizedeket igényelne. Csak példaként: a kilencvenes évek elején a rendelkezésre álló keretektől a Munkaügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó tankönyveknek egy év alatt negyedét tudták utánnyomni, az új tankönyvek íratása pedig a teljes állomány 3–4%-ának korszerűsítésére volt elegendő.

A tankönyvek elavultságát hangoztató – tapasztalatokon alapuló – általános vélekedésen túl a szakemberek időnként megkísérelték kézzel foghatóbbá tenni az elavultság mértékét, s e tények alapján tervezni az új tankönyvek készítésének ütemét és költségeit. Egy 1985-ben készült statisztikai jellegű vizsgálat az akkor használatban lévő könyveknek csupán egyharmadát találta a követelményeknek megfelelőnek. Öt évvel később, 1990-ben néhány szakterületen ismételt felmérést végeztek a szaktanácsadók. Az eredmények azt mutatták, hogy a szakmai tankönyvek felét már akkor is ki kellett volna cserélni, de olyan területek is akadtak, ahol 72–86%-át. (Az sem meglepő, hogy az egyes iskolatípusok összehasonlításakor a legrosszabb minősítést a hároméves szakmunkásképzés tankönyvei kapták.)

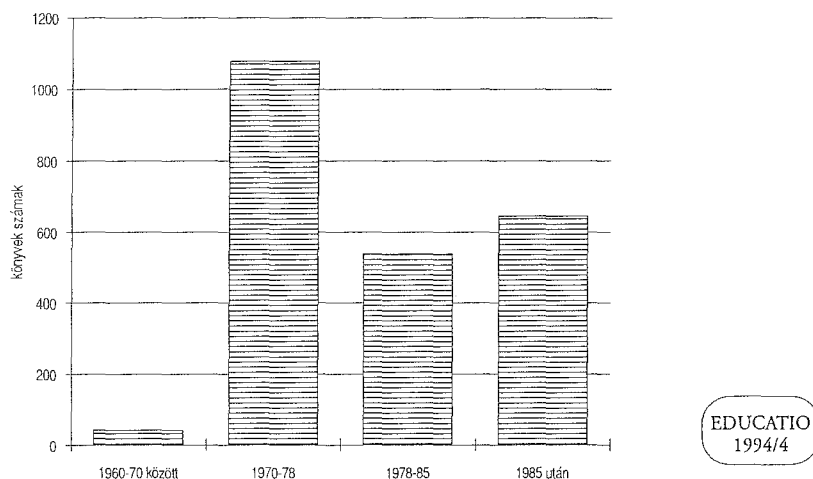
Vannak persze olyan szakterületek, ahol a képzés jellegéből adódóan a könyvek folyamatos megújítása alapvető szükséglet. A közgazdasági szakközépiskolákban használatos mintegy 90 tankönyvnek például 15%-át évente újra írják.[†]

Noha a tankönyvek korszerűségének megítélése minden egyes esetben alapos szakmai elemzést igényel, és egy tankönyv kora még önmagában nem automatikusan jelenti azt, hogy tartalma elavult, érdemes egy pillantást vetni a tankönyvek életkorára vonatkozó adatokra:

[†] Török Tivadarné: *A szakképzés tankönyvrendszere*. (Szakképzési Közlemények) Bp., NSZI, 1991.

1. ÁBRA

A MüM hatáskörébe tartozó tankönyvek „életkora”

A számok azt jelzik, hogy a szakmai tankönyvek legnagyobb csoportját, közelítőleg a felét azok a kiadványok képviselik, amelyek már 16–24 éve szolgálják az oktatást, s csupán a könyvek 28%-a fiatalabb 10 évnél.

A tankönyvek megújulása /megújítása, persze nem egyenletes ütemben zajló folyamat. A tankönyvek elválaszthatatlanul kötődnek egy-egy tantervhez, s a képzés korszerűsítésének menetrendje szerint – szerencsés esetben – a megújult tantervek alapján születnek. Emiatt a tankönyvek életkori megoszlása mögött a szakképzésben levonult „reformhullámok” – például az 1978-as átfogó program – is bújnak (ennek részleteivel azonban itt nem foglalkozunk).

Példányszámok

A szakmai tankönyvrendszer nagyságrendjét érzékelteti a tankönyvek darabszáma is. Az 1993/94-es tanév előzetes adatai szerint az egy-egy tárcához tartozó szakmákban az iskolák igényei alapján a következő tankönyvmennyiségek előállításáról illetve iskolákhoz juttatásáról kellett gondoskodni.

Az V. táblában található összesített számok azonban elfedik a szakmai tankönyvkiadásra jellemző igen nagy szélsőségeket. A közoktatásban a képzés többé kevésbé egységes felépítéséből és követelményrendszeréből adódóan egy-egy kiadvány (pl. egy általános iskola vagy egy középiskolai történelemkönyv, még az alternatív változatok használata esetén is) több tízezres példányszámot jelenthet. A szakmai tankönyvek esetében a szakmastruktúra szétaprózottsága miatt a példányszámok szóródása jóval nagyobb.

V. TÁBLA

Az 1993/94-es tanév elején az iskolák által igényelt tankönyvek darabszáma, tárcák szerint

Illetékes minisztérium	Tankönyvek példányszáma
MüM	2.010.000
Földművelésügyi Minisztérium	300.000
Népjóléti Minisztérium	64.000

Vannak olyan ritka szakmák, amelyekben egy évfolyamon az egész országban tíznél kevesebb gyerek tanul, s számos olyan szakma is létezik, ahol egy adott tanévben csak néhány tucat gyerek vesz részt a képzésben. De még a legnépesebb szakmák (géplakatos, autószerelő, épületasztalos, kőműves stb.) létszáma is csak néhány ezer tanulót jelent, s ez messze elmarad a „rentábilis” példányszámok nagyságrendjétől. A szakmai tankönyvek közel kétharmada a kis létszámú szakmákhoz kapcsolódik. Márpedig egy könyv nyomdai úton történő előállításának költségeit döntően a példányszám határozza meg, és ebből a szempontból a tankönyvek nem jelentenek kivételt. Ha a tanulók szakmánkénti, szakmacsoportonkénti átlagos létszáma el is fedi a nagy különbségeket, jelzi a probléma lényegét.

VI. TÁBLA

Szakmánkénti átlagos tanulólétszám (fő)

MüM	892
FM	657
Népjóléti Minisztérium	342

A rendelkezésre álló adatok alapján hozzávetőleges számítást végeztünk, hogy az egyes szaktárcákhoz tartozó szakmai képzés területén mekkorák a jellemző tankönyvi példányszámok. Ha a tankönyvek teljes példányszámát összevetjük a tankönyvféleségek számával, akkor a következő képet kapjuk. (Tekintettel arra, hogy a számításoknál számos tényező figyelembevételére nem volt mód, az itt közölt számok legfeljebb csak a nagyságrendeket érzékeltetik.)

VII. TÁBLA

Jellemző tankönyvi példányszámok, szaktárcák szerint

Az illetékes minisztérium	Átlagos példányszámok
MüM	962
FM	576
Népjóléti Minisztérium	3–4000

A rendelkezésre álló összesített adatok alapján történt számítás szerint egy tanuló átlagosan 5–6 szakmai tankönyvet használ egy tanévben. Természetesen mint mindenben, ebben is igen nagy szélsőségek jellemzik a szakképzést. Vannak olyan szakmák, ahol már évek óta hiányoznak bizonyos részismeretek oktatásához a

tankönyvek, s azokat különféle módon próbálják pótolni (a tanárok által készített segédanyagokkal, nem oktatási célokra készült szakkönyvek használatával stb.).

Mindezek a tényezők alapvetően meghatározzák a tankönyvek előállításának költségeit. Ha a tankönyvet kis példányszámban, viszonylag gyakran állítják elő, ez a magasabb nyomdaköltség miatt igen sokba kerül. Ha nagyobb példányszám készül, akkor valamilyen mértékig csökkenthető ugyan az előállítás költsége, de több évre raktározni kell – ami ma már további kiadásokat jelent –, és ez tartalmi értelemben is „kockázatot” jelent, hiszen a tankönyv fokozatosan elavul.

Finanszírozás

Ennek a hatalmas rendszernek a fenntartása, a tankönyvek folyamatos kiadása, újranyomása tetemes tételt jelent valamennyi tárca költségvetésében. A tankönyvellátási feladatok teljesítéséhez szükséges költségvetési forrásokról összehasonlításra alkalmas idősoros adatok nem állnak rendelkezésünkre. A Munkaügyi Minisztérium tevékenységéről készült elemzésekből néhány évre visszamenőleg is találhatók ilyen jellegű információk, amelyek ha nem is teszik lehetővé a teljes körű összehasonlítást, érzékeltetik a kiadások nagyságrendjét.

1991-ben a költségvetésből biztosított 270 millió forint a Munkaügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó szakképzés területén a tankönyvek alig egynegyedének utánnyomására, s az összes tankönyv 3–4%-ának korszerűsítésére nyújtott fedezetet. Az 1992. évi költségvetés 350 millió Ft-ot különített el a MüM illetékességi területén történő tankönyvellátásra. Ennek az összegnek a felhasználása a következő módon történt.

VIII. TÁBLA

A MüM tankönyvellátmányának megoszlása

Utánnyomásra	190
Új tankönyvek kiadására	70
Tankönyvfejlesztésre	60
Külföldi tankönyvek adaptálása	30

Az 1993. évi szakképzési költségvetésben az előző évinél kevesebb, 305,5 millió forint állt rendelkezésre erre a célra. A jelzett arányokban egy ponton történt változás: 25,5 millióra csökkent az új tankönyvek kiadására fordítható összeg.

A Munkaügyi Minisztérium 1994. évi költségvetésében 318,5 millió forint áll rendelkezésre a szakmai tankönyvek gyártására, fejlesztésre. Az adott tanévre ez több mint 400 tankönyv megjelentetésére szolgál fedezetként. (Ebből 250 millió Ft -ot utánnyomásra, 68,5 milliót pedig új tankönyvek kiadására szánnak.)[†]

[†] Az adatok különböző forrásból származnak.

A Földművelésügyi Minisztérium illetékességi körébe tartozó szakterületeken – a tárcának az 1994/95-ös tanévre vonatkozó tájékoztatója szerint – 56 millió forint állt rendelkezésre az Agrárszakoktatási Intézet költségvetésében a tankönyvellátás feladatainak megoldására. A Népjóléti Minisztériumban 1993-ban 30 millió forint volt ugyanerre.

Mindez azt mutatja, hogy a költségvetés csak a tankönyvvállomány egy igen kis hányadának a megújítására nyújt fedezetet, s bizonyos szakterületeken ezt is csak úgy, hogy a tankönyvekkel szemben megfogalmazott bizonyos követelményekből (leginkább könyvek kivitelének minőségéből) engedni kényszerülnek.

A Munkaügyi Minisztérium szakembereinek véleménye a tankönyvfinanszírozás rendjéről részben eltér a művelődési tárca által a közismereti tankönyvekkel kapcsolatosan kialakított elképzelésektől. A MüM szakemberei úgy látják, hogy a szakképzésben jellemző alacsony példányszámok miatt ma még a tankönyvek finanszírozására is szükség van.

Az átalakulás kezdetei

Az eddigiekben a szakképzés tankönyvellátási rendszerének egészét próbáltuk jellemezni, elsősorban a rendszer méreteiből adódó problémák számbavételével. A továbbiakban áttekintjük, hogy a korszerűsítési törekvések milyen irányba próbálják elmozdítani a rendszert, s ennek érdekében milyen erőforrásokat mozgósítanak. Az elmozdulás döntő elemei a következők: a tankönyvrendszer korszerűsítésének új módjára vonatkozó rövid és középtávú programok megfogalmazása (koncepció), az érdekeltségi viszonyokat átrendező jogszabályi háttér, amely egyben a tankönyvkiadás és forgalmazás új szereplőinek megjelenését ösztönözte.

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a szakmai tankönyvrendszer egy korszerűtlen képzési szisztémához igazított hatalmas és rendkívül költséges ellátási rendszer, amely eredeti formájában igen kevésbé érzékeny a költségek iránt, s emellett nem teszi lehetővé, hogy a tankönyvek megfelelő ütemben kövessék az egyes szakmákban végbemenő gyors fejlődést. A szakképzési rendszer egészének korszerűsítésére vonatkozó elképzelések közül itt csupán azokat az elemeket érintjük vázlatos formában, amelyek a legközvetlenebb hatással vannak a szakmai tankönyvellátás rendszerére.

A szakképzési rendszer szerkezetének egyik legsúlyosabb „örökölt” gyengéje a munkaerőpiachoz való viszony. A beiskolázási létszámok mindeddig a beiskolázás pillanatában érvényes, vagy „papíron eltervezett” munkaerőigényhez igazodtak, s a túlspecializált képzés – különösen a legtömegesebb képzési formában, a hároméves szakmunkásképzésben – kezdettől egy adott szakma konkrét tevékenységeire próbálta felkészíteni a diákokat. Az, hogy a munkaerő-piaci igényeket a beiskolázás pillanatában vették számításba, önmagában is kétséges stratégia volt, s különösen azzá vált a felgyorsult munkaerő-piaci változások időszakában. Ebből a helyzetből, másrészt a képzésben résztvevők társadalmi háttéréből, s a szakképzés presztízsének

hiányából adódóan az általános, azaz a választott szakmához nem közvetlenül kötődő ismeretek oktatása háttérbe szorult. Részben e képzési stratégia következménye, hogy a szakmunkásképző iskolákból kikerült fiatalok a megváltozott munkaerő-piaci feltételek között csak nagy nehézségek árán boldogulnak (szűk területre korlátozódó szakmai ismereteik miatt átképzésük helyett valójában inkább újraképzésükre lenne szükség).

A szakképzés irányítói a kiutat a képzés szerkezeti arányainak átalakításában, egy új képzési modell fokozatos elterjesztésében jelölték ki. Ennek lényege, hogy a szakmai képzésen belül jelentős arányban növekszik az alapozó jellegű, általános műveltséget adó képzés, s a korábbiakhoz képest jóval később kezdődik a szakmai alapképzés. Csak azután kerül sorra a szakmai specializáció, amely a képzés befejező szakasza, s időtartama az adott szakma jellegétől függően néhány hónaptól 2 évig terjedhet. Ez a képzési szerkezet lehetővé teszi, hogy a szakmai specializáció jóval közelebb kerüljön a munkaerőpiacra lépés időpontjához, s így jobban igazodjon a tényleges igényekhez. Másrészt a hosszabb idejű alapozó képzés hatékonyabban szolgálhatja a későbbiekben szükségessé váló átképzést vagy szakmaváltást.

Nyilvánvaló, hogy a tankönyveknek is ehhez az újfajta képzési szerkezethez kell igazodniuk. A tankönyvellátás számára ez elsősorban a három képzési „szint” kiszolgálását kell jelentse. Vagyis azt, hogy a korábbi tankönyvstruktúrát egy olyan új modellnek kell felváltania, amely alapvetően három fajta tankönyvnek minősíthető kiadványt biztosít a szakmai képzés számára. Ha a példányszámokat is figyelembe vesszük, akkor a kialakítandó tankönyvrendszert piramisként képzelhetjük el. A legnagyobb példányszámban megjelenő szakmai alapkönyvek alkotják a piramis alját. Ezek az alaptankönyvek azokat a legfontosabb ismereteket tartalmazzák, amelyek a különböző szakmacsoportokba tartozó tanulók számára egyaránt szükségesek (pl. általános mechanikai ismeretek). Az alapkönyvek ismeretanyagára épülnek azok a szakmacsoport-specifikus kiadványok, amelyek már egy-egy szűkebb szakterület ismereteit közlik, de még mindig több, egymással rokon szakma számára biztosítják a tudnivalók összegezését. Ez utóbbiból nyilvánvalóan jóval kisebb példányszámot kell megjelentetni.

Valójában nem is mindig önálló, teljes tankönyvekről van szó. Az egymástól elkülöníthető ismeretköröket modulokból felépülő kiadványrendszer tartalmazná, amely lehetővé teszi, hogy a részismeretekből rugalmasan, az adott képzés igényei szerint felépítsék egy-egy konkrét szakmacsoport vagy szakma „tankönyvét”. Ez a modell természetesen – az egyes modulok egymáshoz illeszthetősége érdekében – igen szoros szakmai, tartalmi koordinációt igényel az anyagok készítőitől. A könyvek harmadik csoportja az, amely a szűkebb szakmai specializációt szolgálja.

A fejlesztési elképzelések tehát már kirajzolódtak, s a minisztérium koordinálásával – részben pályázati úton, részben külföldi tankönyveknek adaptálásával – megkezdődött a tankönyvrendszer egészének korszerűsítése.

A szakmai képzés ebben az értelemben vett szerkezeti megújítása párhuzamosan zajlik a tartalmi korszerűsítéssel. Az új szakmák iránti társadalmi igény új képzési

programok beindítását, s ezzel együtt új tankönyvek előállítását sürgeti. (Az egészségügyi képzésben például viszonylag új területet jelent a szociális szakképzés. Az Országos Képzési Jegyzékben szereplő 7 szociális szakmából 6 új szakmaként kerül bevezetésre. Ez szakmánként kb. 7–8 tankönyv kiadását teszi szükségessé, tankönyvenként 2–3000 példányban.)

Az új szakmák megjelenése mellett ugyancsak nagy és váratlan kihívást jelent a tankönyvellátás számára az úgynevezett iskolarendszeren kívüli képzés gyors expanziója. A különféle szakmai tanfolyamokat illetve a munkanélküliek továbbképzését szervező számtalan oktatási vállalkozás nagyrészt az iskolarendszerű szakképzésben használatos tankönyveket kívánja beépíteni programjaiba. Az ellátásért felelős minisztériumok azonban a tankönyvek példányszámainak megállapításánál elsősorban az iskolák tervezett és tényleges létszámadatait veszik figyelembe, s nem, vagy csak nagy bizonytalansággal tudják kalkulálni ezeket az iskolán kívüli igényeket. Sok esetben ez a nehezen, vagy egyáltalán nem tervezhető többletigény az oka, hogy az iskolák ellátásának biztosítása érdekében egyes kiadványok hozzáférhetőségét korlátozni kell, s ez az eljárás igazán nem nevezhető a piaci mechanizmusok érvényesítésének. Vagyis a szakmai tankönyv a kereslet oldaláról tekintve még mindig túlságosan szorosan kötődik az iskolarendszerű képzés szervezetéhez.

A jogi szabályozás

A művelődési miniszter alap- és középfokú iskolai tankönyvek készítését és kiadását szabályozó 28/1989-es rendeletében már visszatükröződtek az iskolarendszerben bekövetkezett változások. A rendelet elsősorban a tankönyvek jóváhagyási rendjét szabályozta, illetve lehetővé tette, hogy eredetileg nem tankönyvnek készült kiadvány is betöltse ezt a funkciót. Rendelkezett a tankönyvjegyzék évenkénti megjelentetéséről, s arról, hogy a miniszter saját hatáskörében dönt egy adott kiadvány kötelezővé vagy választhatóvá minősítéséről. A rendelet jóváhagyólag rendelkezett az iskolák illetve pedagógusok tankönyvkészítő tevékenységéről. Ez a rendelkezés is hozzájárult a tankönyvellátás rugalmasabbá tételéhez, elsősorban az átmeneti helyzetből adódó problémák kezelhetőségének biztosításával.

Az igazi fordulópontot azonban a tankönyv- és jegyzetkiadás állami támogatásáról, valamint a tankönyvek és a jegyzetek terjesztéséről szóló 2004/1991 kormányhatározat jelentette. E rendelet értelmében „1992. január 1-jétől valamennyi könyv és jegyzet szabadáras...”

A szakmai tankönyvekre vonatkozó passzus értelmében a továbbiakban az állami támogatást a szakirány szerint illetékes minisztérium költségvetésében kell elkülöníteni a tanulólétszám alapján. A minisztériumok pedig a kiadók versenyeztetése alapján rendelik meg a tankönyveket.

Ugyanezen rendelet alapján megszünt a szakmunkásképzés bizonyos területein érvényben lévő „használati díjas rendszer”. Ez utóbbi azt jelentette, hogy korábban bizonyos szakmákban (lényegében 4 ágazatban: az ipar, építőipar, szállítás, hírköz-

lés területén) a tanulói juttatások kibővítésével is igyekeztek ösztönözni a jelentke­ zést, s ennek szellemében az adott szakmákban a tanulók év elején a képzést folyta­ tó iskolától jelképes összegért (egységesen 10 forintért) kapták meg a könyveket. A tanév befejezésekor azonban ezeket a könyveket vissza kellett szolgáltatniuk. Ez a rendszer az 1992/93-as tanév elejétől megszűnt. A rendelet terjesztésre vonatkozó előírásai kapcsán ki kell térnünk a tankönyvellátás rendkívül fontos területére is.

A terítéstől a terjesztésig

A tankönyvellátás tárcák szerinti tagolódása azzal jár, hogy az adott minisztérium saját rendszerén belül szervezi meg a kiadott tankönyvek eljuttatását a tanulókhöz. A fentiekben idézett kormányhatározat értelmében „A tankönyvellátásért felelős miniszterek a tankönyvek és jegyzetek külön támogatás nélküli, piaci viszonyokon alapuló terjesztését figyelemmel kísérik, koordinálják. A minisztériumok csak a saját megrendelésű tankönyvek terjesztéséről gondoskodnak közvetlenül. A terjesz­ tésbe csak szükség esetén, gazdasági eszközökkel avatkoznak be.”

Az egészségügy területén a viszonylag homogén tartalmú képzés lehetővé teszi, hogy egy nagy szakkönyvkiadó – a *Medicina* – legyen a gazdája a forgalmazásnak, a raktározásnak, az igények folyamatos figyelemmel kísérésének.

A Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó képzés számára az *Agrár- szakoktatási Intézet* végzi a tankönyvek forgalmazását, ugyanaz az intézmény, amely korábban állami feladatként végezte ezt a tevékenységet.

A jelenleg a Munkaügyi Minisztériumhoz tartozó szakképzés tankönyvellátási szervezetében több jelentős fordulat zajlott le már a fenti rendeletet megelőző évtizedekben is.

1973 és 1981 között a Szakmunkásképző Iskolák Taneszközellátási Központja, a valamikori SZITEH feladatköre volt a tankönyvellátás, amit közvetlenül a minisz­ tériumnak alárendelt intézményként végzett. Ez az egység nem csak a tankönyvek­ ről gondoskodott, hanem a tanműhelyek alapanyagellátását is biztosította, s egy­ ben megrendeléseket szerzett számukra. Amikor megszűnt a Munkaügyi Minisz­ térium, akkor ez a feladat átkerült a művelődési tárcához. Ezért 1981-től, az akkor megalakult Országos Pedagógiai Intézethez, illetve az annak keretében létrejött tankönyvforgalmazó részlegre bízta az ellátás feladatát. Ahogyan a szakképzés egésze meglehetősen hosszú ideig mostohagyermek volt az oktatásügynek, a szak­ mai tankönyvellátásnak is alapvetően periférikus helye volt ebben a szervezeti rend­ ben, amely 1990-ig volt érvényben.

Az ellátás kifejezés pontosan jelöli a tevékenység tartalmát, hiszen a tankönyvek ára az előállítás tényleges költségeihez képest csupán jelképes volt. A 3 éves ipari szakmunkásképzés tankönyvei pedig lényegében ingyenesek voltak, illetve a már említett használati díjas rendszer keretében jutottak el a tanulókhöz. A használati díjas rendszerben a könyvforgalom – az állami dotáció miatt – „könyvi jóváírással” zajlott, a használatban lévő tankönyvek oda-vissza cseréjével. Az iskolák átvették,

eltették, majd begyűjtötték a könyveket, s legfeljebb az időnként technikai okok miatt előálló tankönyvhiány miatt igyekeztek „spájzolni”. Ennek a gyakorlatnak a résztvevők számára gazdasági vonatkozása lényegében nem volt. A rendszer viszonylag bonyolult adminisztrációval járt, de egyidejűleg olyan működési mechanizmust alakított ki, amelynek átállítása a könyvtárak rendszerre később zökkenőmentesen zajlott le.

1990-ben a terjesztés korábbi rendszere – a könyvterjesztés állami rendszerének válsága következtében – összeomlott. (Korábban a szakképzésben használatos nem szakmai könyvek egy részét vidéken a Művelt Nép, Budapesten az ÁKV terjesztette.) Szinte ezzel egyidőben szerveződött újjá a Munkaügyi Minisztérium, s az OPI kettészakadása után létrejött a Nemzeti Szakképzési Intézet is. Az átmeneti időszakban a terjesztők gondoskodtak a forgalom szervezéséről, de már a MüM volt a könyvek gazdája.

Csak a következő évben vette át a Munkaügyi Minisztérium az összes tankönyvet, és szerződéses viszony keretében bízta meg az NSZI-t a tankönyvforgalmazás megszervezésével. Ehhez természetesen – tekintettel a fentiekben jelzett könyvmennyiségekre – jelentősen bővíteni kellett a raktározási kapacitásokat.

1994. januárjától ismét változott az ellátási felelősség teljesítésének módja. A Munkaügyi Minisztérium a tankönyvek kiadására, gyártására és forgalmazására szánt pénzüsszeget – mintegy 320 millió forintot – teljes egészében átadja az NSZI-nek. A tankönyvforgalmazó részleg érdekeltségi alapon működő Tankönyv Terjesztési Irodává alakult, amely minden szakképző iskolával szerződéses kapcsolatban áll. Időközben az ellátandó iskolák köre óriási mértékben nőtt. A hetvenes években 164 iskolába kellett eljuttatni – akkori kifejezéssel élve teríteni – a szakmai tankönyveket, 1978-tól, a 4 éves szakmunkásképzés belépésével 338 iskola rendelkezést kellett kielégíteni, ma pedig már 650–860 között mozog az önálló tankönyvrendeléssel jelentkező intézmények száma. Jelenleg ugyanis a munkanélküliek átképzése során használt tankönyveket is ez a részleg biztosítja, továbbá 50 speciális szakiskola számára is szállítanak tankönyvet. Eközben a részleg munkatársainak száma – a megsokszorozódott feladatok mellett – 15-ről 27-re nőtt. 1993 végén 2.980.000 tankönyv volt a különböző helyeken bérelt illetve már saját tulajdonban lévő raktárakban. Ennek egy része – mintegy 700.000 példány – közismereti tankönyv, amelyet a MüM 15%-os terjesztői jutalék ellenében vesz át a Tankönyvkiadótól. (Így a szakmunkásképző iskolák és a szakiskolák egy helyen rendelhetik meg az oktatáshoz szükséges szinte összes könyvet.)

A terjesztést végző szervezet az iskolával – annak vezetőjével, vagy a tankönyvek terjesztéséért felelős személlyel – áll kapcsolatban. A terjesztői jutalékból – amely a fogyasztói ár 20%-a, azaz a könyvkereskedelemben szokásos terjesztői jutaléknak alig a fele – az iskolában működő terjesztő is részesedik (bár ez az összeg nem jelent valódi ösztönzést).

Az erre vonatkozó rendelkezés értelmében a Művelődési Minisztérium gondozásában évente 4 kötetben jelenik meg a *Közoktatás tankönyvjegyzéke* címet viselő

kiadvány (külön kötetbe gyűjtve a szakmunkásképző iskolák és szakiskolák, illetve a középiskolák számára készült tankönyvek listáját). A kiadványt a képzésért felelős minisztériumok közreműködésével állítják össze, mindegyik minisztérium felelős az általa összeállított rész tartalmáért. A köteteket – a hozzá készült rendelőlappal együtt – valamennyi iskolába eljuttatják. Külön feltüntetik, hogy a listán szereplő kiadvány hány tanévre készül, korlátozott-e a példányszáma, ajánlott kiadvány-e, s hogy melyik forgalmazótól illetve kiadótól rendelhető meg. E tájékoztató felhasználásával végül is a tankönyvcsomag az iskolákban áll össze. A rendelkezések szerint az iskolaszék állást foglalhat abban, hogy hol húzzák meg a határt, mennyi az az összeg, amelynél drágább könyv rendelését nem javasolják.

Az iskola ma bizonyos szempontból sajátos szereplője a tankönyvforgalmazásnak. Noha az intézmény (annak vezetője) felelős a terjesztés rendjének kidolgozásáért, közvetlen részvétele tulajdonképpen nem kötelező, illetve az iskola fenntartója dönt arról, hogy résztvesz-e a tankönyvek terjesztésében. A művelődési miniszter „Tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről” szóló I/1994. (II. 3.) rendelete is feltételes módon fogalmaz: „Ha az iskola közreműködik a tankönyvterjesztésben”, akkor díjazás illeti meg a rendelés készítőjét és a terjesztés feladatának ellátására kijelölt dolgozót, s a rendeletben nem szabályozott részletkérdéseket – az iskolaszék egyetértési joga mellett – az iskola szervezeti és működési szabályzata foglalja magában. Alapvetően a könyvek gazdájának és persze a tanulóknak, illetve szüleiknek érdeke, hogy az iskolán belüli terjesztés – ami egy korábbi kötelezettség maradványa, és a bolti könyvterjesztés költségeihez képest még ma is rendkívül „olcsó” – tovább éljen. A rendeléseket a szállítás ütemezése miatt olyan korán kell feladni, hogy az iskola a példányszámokat többnyire csak a tervezett tanulólétszámhoz tudja igazítani. A rendelés anyagi felelősségét részben vállalnia kell az iskolának, s a tárolást és a terjesztéshez szükséges egyéb feltételeket többnyire ugyancsak az intézmény biztosítja. A kiadók, illetve a terjesztők – anyagi megfontolásokból, saját kockázatuk és többletkiadásaik csökkentése érdekében – igyekeznek korlátozni az úgynevezett visszáru mennyiségét, azaz az iskolák által megrendelt, kiszállított, de a rendelés pontatlanságából adódóan el nem adott tankönyvek visszaszállítását és jóváírását. Vagyis ezt a kockázatot a kiadók és terjesztők megpróbálják a közvetítő intézményre, az iskolára hárítani.

Az iskolák részvételét lényegében a tanévkezdés zökkenőmentessé tételének szándéka motiválja. Így biztosítható, hogy a költségvetési támogatás a legegyszerűbb formában jusson el a tanulókhöz, mivel az iskoláknak nem érdeke, hogy diákjaik a tanév első heteit sorbaállással – esetleg a távolabbi településekre utazgatással – töltsék (kezükben az iskola által kiállított, jogosultságukat igazoló papírral). Átmeneti megoldásként ma már sok helyen az a gyakorlat alakult ki, hogy az iskola – valamilyen szerződéses formában – csupán terepet biztosít a tankönyvterjesztéssel foglalkozó alkalmi vagy folyamatosan működő vállalkozások számára.

A terjesztők a tankönyvek zömét bolti forgalomban is árusítják. Ezeket az üzleteket kezdetben az hívta életre, hogy az elveszett könyvek pótlását, az év közben

érkező tanulók ellátását, vagy a terjesztést nem vállaló iskolák tanulóinak tankönyvbeszerzését biztosítani kellett. Az esti és levelező képzés, illetve a tanfolyami képzések résztvevői ugyancsak ebben a terjesztési formában szerezhették be könyveiket, de számukra nem jár a költségvetési kiegészítő támogatás.

Mibe kerül a tankönyv?

A művelődési miniszternek a tankönyvek árképzéséről szóló, ugyancsak 1991-es rendelkezése szerint a kiadványok fogyasztói árát a kiadásért felelős kiadó saját hatáskörében állapítja meg. (Azóta egy újabb rendelkezés az egyes könyvekre ármaximumot jelölt meg.) A korábban ingyenes tankönyveket a rendelet megjelenését követően úgynevezett ívszorzóval alakították át „áras” kiadvánnyá. (Többségük még így is kétszámjegyű maradt, de ugyanazoknak a könyveknek az új kiadásai már jóval drágábbak.)

Az áttérés a szabadáras rendszerre bizonyos korlátok kijelölésével is együtt járt. Az állami támogatás a rendszeren belül nem a kiadók és a kiadványok támogatásaként, hanem a tankönyvcsomagok tanulói térítési díjának maximálásaként jelenik meg.

A szakképzésben erre már csak azért is szükség van, mert az egyes szakmák közötti nagy létszámkülönbségekből a tankönyvek meglehetősen szélsőséges árkülönbségei adódnak. Egy 1992-es elemzésben konkrét példát is idéznek a szerzők a tankönyvcsomagok árának szóródására. A legalacsonyabb a 1617–4 kódszámú kőműves szakma III. évfolyamának egyetlen tankönyvből álló „tankönyvcsomagja” (163,9 Ft), míg a legmagasabb a 613–1 navigációs és elektroműszerész szakma I. évfolyamának 28 féle tankönyvből álló tankönyvcsomagja (14.176,5 Ft).

Az állami támogatásról és a terjesztési rendről szóló 2040/1991. számú rendelet szerint „1992-től kezdődően az állami támogatás arányát a társadalmi érdekegyeztetés és a szülők teherviselő képességének figyelembevételével kell tervezni.”

Ennek megfelelően a szakképzésben érdekelt minisztériumok évenként beszámolót terjesztenek az Országos Képzési Tanács elé, amelyben megjelölik, hogy mekkora összeget fordít a tárca a tankönyvellátásra, s mekkora az az összeg, amit a tanulóktól tankönyvtérítésként kérni lehet. Ennek a meghatározása százalékos arányban történik. Két év óta a szülői hozzájárulást a (terjesztési költségeket is tartalmazó) teljes ár 40%-ában határozzák meg, azzal a megkötéssel, hogy egy tanuló az egy tanévre szükséges összes tankönyvért nem fizet többet, mint 1000 forintot. Ha a tankönyvcsomag tényleges ára az 1000 forintot meghaladja, akkor a fennmaradó összeget az adott tárca költségvetéséből egészítik ki. Ez a tavalyi évben a MüM költségvetéséből 499.000 Ft-ot igényelt (30 iskolát, kb. 20 szakmát érintett), az 1993/94-es tanévben pedig 899.000 Ft-ot (38 iskolában, 58 szakmánál volt szükség a kiegészítésre). A Földművelésügyi Minisztériumhoz tartozó szakmákban az 1000 Ft-ot meghaladó tankönyvcsomag-ár a tanulók 25%-át érintette, a tárca által nyújtott kiegészítő támogatás pedig meghaladta a 4 millió forintot.

Ez a költségvetési támogatás azonban nem tényleges kifizetés formájában történik. Az e célra készült formanyomtatvány felhasználásával a Tankönyvforgalmazó Iroda jegyzi fel, hogy melyik szakmában, mekkora összegű jóváírásra van szükség.

Új szereplők a tankönyvkiadásban

A kiadás és terjesztés rendjének átalakulására vonatkozó szabályozás lehetővé tette, hogy a tankönyvellátás szereplőinek köre kibővüljön. Közülük a legfontosabbak: a tankönyvkiadásba bekapcsolódott újabb kiadók, a nem profi tankönyvírók, az érintettek érdekvédelmi szerveződései, a külföldi tankönyvpiac képviselői, és a szakmai tankönyvkiadás minőségi javítását célzó új szakmai intézmények.

A kiadók

Mindaddig, amíg a tankönyvkiadás állami dotációval, monopóliumhelyzetet élvező nagy állami kiadók révén történt, a gazdaságossági számítások nem játszottak döntő szerepet a folyamatos működés fenntartásában. Egy-egy nagy kiadónál a több tízezer példányban kiadott művek „eltartották” a kötelezettségből kiadott kis példányszámú, veszteséges könyveket, s az egész intézményrendszer alá az állami dotáció vont védőhálót. Ahhoz, hogy a jelenlegi előállítási feltételek között egy könyv nyereséget termeljen kiadójának, a példányszámnak legkevesebb 7–10.000 között kell lennie. Ebben az esetben szorítható le a nyomdai költség olyan szintre, hogy az egyéb terhek – jogdíjak, reklám és terjesztési költségek – mellett is nyereséget hozhat a kiadott könyv.

Amikor a jogszabályok szélesre tárták a kapukat a tankönyvkiadásba kapcsolódás előtt, akkor a könyvkiadók egy része számára ez a lehetőség a szűkülőben lévő hazai könyvpiac által okozott problémákra is megoldásnak ígérkezett. Az évtizedfordulón hirtelen elszaporodott kiadók működése ugyanis hamar túlkínálatot teremtett a könyvpiacon, a vásárlóerő növekedése nem követte ezt a bővülést, miközben összeomlott a korábbi terjesztési rendszer. (A kiadók egy része már korábban is felismerte, hogy a vásárlók, ha kevesebb könyvet is vesznek mint korábban, a gyerekkönyvekre és a gyerekeik iskolai esélyeit növelő – vagy ezt ígérő – kiadványokra még mindig jelentős összegeket hajlandók áldozni. Így alakult ki a foglalkoztató füzetek, készségfejlesztő kiadványok széles választéka. Ezek nem kötődnek szorosan az iskolai programokhoz, megvásárlásuk és használatuk teljes mértékben a szülők kompetenciájába tartozik. Egyfajta átmenetet képviseltek a gyerekkönyv és a tankönyv között, s persze a kiadók számára sem jelentenek garantált eladási lehetőséget.) A nyomdaköltségek növekedése és a fogyasztói ár 40%-át meghaladó terjesztői jutalék azonban számos, főleg kisebb, kevésbé tőkeerős kiadó működését ellehetetlenítette. Egy részük a saját terjesztési hálózat megszervezésében látta a kiutat, vagy megkísérelte, hogy betörjön egy olyan, korábban zárt területre, amit a tankönyvkiadás jelentett. Itt elsősorban a nagy példányszámok és a garantált vásárlói kör jelentette a vonzerőt. A fentiekben már jelzett okok miatt (elérhető pél-

dányszámok, a szükséges szakmai ismeret) a kiadók elsősorban a közoktatásban használatos tankönyvek, illetve a közismereti tankönyvek területén próbálkoztak az áttöréssel. A szakmai tankönyvek esetében ugyanis nem csupán kiadói hozzáértésre van szükség, de az adott szakma ismerete mellett a szakképzés folyamatának a pontos ismeretére is.

Nem véletlen, hogy a korábban monopolhelyzetet élvező állami Tankönyvkiadó mellett a nagy szakkönyvkiadók jelentették a szakképzés tankönyvellátásának tartószlopait. Ezek a Műszaki, a Közgazdasági és Jogi, illetve a Medicina Könyvkiadó voltak. Ezek a kiadók hatalmas tapasztalati tőkét halmoztak fel, anyagi értelemben is tőkeerősök, azaz átvészelik, ha egy-egy könyv nem váltja be a kiadásához fűzött reményeket, s a nagy példányszámban kiadott könyvek mellett „megengedhetik maguknak”, hogy szakmai okokból fontos, de nyereséget nem hozó kiadási terveket is támogassanak. Legértékesebb tőkéjük azonban az évtizedek során a megrendelőkkel és a felhasználókkal kialakult kapcsolatrendszer és a saját szakembereik terepismerete. Emellett egy-egy kiadó akár évtizedekre visszamenő dokumentációval is rendelkezik a már megjelent könyvekről, ami igen fontos támpont az új kiadványok szerkesztésekor.

Egyébként a „tankönyves” szakma olyan terület, ahol a kiadás és terjesztés területén egyaránt megmaradtak az évtizedes tapasztalatokkal rendelkező „régimotorosok”, és ez az átmenet időszakában szinte felbecsülhetetlen értéket jelentett. Minden bizonnyal ez volt az egyik oka annak is, hogy a jelentős mértékű változások ellenére is folyamatosan, komolyabb fennakadások nélkül működőképes maradt az ellátás rendszere, ott is, ahol átmenetileg szabályozatlan területek keletkeztek, mert a kialakult rutin szabályokban nem rögzített eljárásokat is működtetni tudott.

A tankönyvek megrendelőinek – azaz a képzésért felelős minisztériumoknak – a rendeletek értelmében versenyeztetniük kell a kiadókat. A tankönyvkiadási monopóliumok felszámolásának jogi garanciái mellett azonban fennmaradnak olyan érdekeltségi viszonyok, amelyek erősen befolyásolják a tankönyvkiadás gazdaságosságát, és megnehezítik, hogy az elégedetlen megrendelő új kiadót keressen. Egy-egy tankönyv „elmozdítása” a korábbi kiadótól, azaz egy másik, „versenyben álló” kiadó megbízása nem csupán elhatározás kérdése. A legnagyobb tételt jelentő utánnyomásnál – a szakemberek tapasztalatai szerint – szélsőséges eseteket leszámítva, nem célszerű az eredeti kiadó helyett másikat keresni. A megrendelő és a kiadó között ugyanis ma is vannak még olyan kérdések, amelyeket jogszabály nem rendez, s a felek a kialakult szokásjog szerint járnak el. Ilyen ma még rendezetlen kérdés például, hogy az utánnyomáshoz szükséges filmanyag kinek a tulajdona. A kiadók a tárolási gondok, illetve a sérülésveszély miatt a filmet többnyire a gyártónál, azaz a nyomdában hagyják. A nyomda nem számít fel állvatartási költséget, mert bízik benne, hogy hamarosan újabb megrendelést kap a gyártásra. Ha a megrendelő esetleg más kiadót keresne, ebben a helyzetben könnyen csapdába kerülhet. Vagy magának kellene gondoskodnia a film tárolásáról (amire nincsen technikailag felkészülve), vagy visszamenőleg is tárolási költséget számít fel a

nyomda, mielőtt átadja a filmet (ami ma már nem elhanyagolható összeget jelent), vagy ha a kiadó és a nyomda csak „szívességből” vállalkozott a tárolásra, akkor adott esetben nem vállal garanciát a nála maradt filmanyag épségéért (márpedig az új filmek elkészítése annyira megdrágítja az előállítását, hogy ez milliós nagyságrendű veszteségként jelenik meg a megrendelő költségeiben).

Részben ilyen okok miatt, az új kiadók belépése a szakmai tankönyvpiacra elsősorban az új tankönyvek kiadásával kapcsolatosan vált lehetségessé. A kiadók között olyan is akadt, amely – a szakmai kompetencia biztosítása érdekében – nagy tapasztalatokkal rendelkező „rég” kiadóval kötött megállapodást, s egy tankönyv közös kiadására vállalkoztak.

A MűM jelenleg 9–10 kiadóval áll szoros kapcsolatban (ezek közül három a régi „nagyok” közül került ki, s mellettük több kisebb kiadó is belépett), az FM az idei tanév könyveinek gyártására kilenc kiadóval szerződött, az egészségügyi tankönyvek fő gazdája továbbra is a Medicina Kiadó.

Tankönyvhelyettesítők

A szakképzésben használatos „tankönyvek” ma már nem feltétlenül a klasszikus értelemben vett tankönyvi formát jelentik. Valójában nem a könyv kiadójától, tartalmától, vagy kivitelétől, hanem a tankönyvvé nyilvánítás aktusától függ, hogy az iskolában egyébként szabad választás alapján használt kiadványok tankönyvnek minősülnek-e vagy sem.

A megfelelő rendelet egyébként kimondja, hogy a szakképzésben a szakmai tárgyak tankönyveinek kiadása egyben a könyv tankönyvvé nyilvánítását is jelenti.

Ma a rendeletek lehetővé teszik, hogy amennyiben a képzést folytató intézmény egy eredetileg nem oktatási célokra készült szakkönyvet tankönyvként kíván használni, kezdeményezze annak tankönyvvé nyilvánítását. Vannak olyan drága szakkönyvek, amelyeket annak érdekében, hogy a tanulók számára megvásárolhatóvá tegyék őket, érdemes beépíteni a költségvetési támogatást élvező tankönyvcsomagba. Mindaddig azonban igen kevés iskola élt ezzel a jogszabályok adta lehetőséggel. Ma sokkal jellemzőbb, hogy az iskolák egyéb tankönyvhelyettesítőt vesznek igénybe a képzés folyamatában.

A tankönyvrendszer korszerűsítési folyamatából adódó átmeneti állapot azzal jár, hogy a korszerűtlennek minősített kiadványok már nem kerülnek folyamatos utánnyomásra, s az alacsony példányszámú könyvek nyomdai előállítását is túlságosan költséges lenne. Ezért a képzés folyamatosságának biztosítása érdekében a MűM azt a megoldást választotta, hogy 7,5 millió forint értékben, erre a célra kijelölt megyei bázisiskolákhoz összesen 22 fénymásológépet telepített, s a kislétszámú szakok számára a tankönyvek sokszorosítható anyagát biztosította. Ez sem nevezhető olcsó megoldásnak, de átmenetileg enyhíti az egyes tankönyvek hiányát.

A fénymásolási, illetve különféle „házi” sokszorosítási technikák elérhetősége lehetővé tette, hogy a jogszabályok által már szabad utat kapott helyi fejlesztések,

iskolai szintű kezdeményezések „tankönyvi” háttérrel is teremtsenek maguknak. Az utóbbi években az oktatási rendszer egészében felgyorsultak az átalakulási folyamatok, de a politikai csatározások és közoktatás szerkezetére vonatkozó határozott, egyértelmű koncepció hiányában egyfajta vákuum keletkezett az iskolák szintjén. Ez a vákuum szippantotta be a tanárok egy részét, azaz kényszerítette rá egyes intézményeket, tanári kollektívákat, hogy saját fejlesztési programokba kezdjenek.

A szakképzés területén ugyan a tárcák jóval határozottabban kézben tartották az átalakulás folyamatát, mint ez a közoktatásban történt, a szakképző intézmények jelentős része az önálló útkeresésre is rákényszerült.

A szakképzésben leginkább érdekelt munkaügyi tárca legnagyobb vállalkozásának, a világbanki szakképzési programnak is az az egyik jellemző vonása, hogy a korábbi reformoknál jóval nagyobb mértékben épített az iskolában dolgozó tanárok aktív közreműködésére. Mindezek a folyamatok azt eredményezték, hogy a tankönyv- és jegyzetírók – korábban is nagyrészt iskolában tanító szaktanárokból álló – köre jelentős mértékben kibővült. Ezt a folyamatot tudomásul véve a Nemzeti Szakképzési Intézet a tankönyvíráshoz szükséges szakmai ismeretek szélesebb körű szervezett átadását szorgalmazza, s a különféle tankönyvírásra szóló pályázatokhoz tantervi mátrixokat készít a szerzők számára.

Az iskolákban használt tankönyvhelyettesítők tehát egyrészt a kihaló, vagy „halálra ítélt” tankönyvek átmeneti pótlására szolgálnak, másfelől azonban számos iskolai szintű kísérlet, új képzési program kipróbálására szánt, első változatának megjelenési formáját képviselik.

A külföldi tankönyvkínálat megjelenése – adaptálás

A tankönyvpiac liberalizálásának pillanatában megjelentek a külföldi tankönyvkiadók, s egymással versengve kínálták a hazainál jóval színvonalasabb kivitelezésű portékájukat. A szakképzés hagyományos kapcsolatai miatt elsősorban a német, majd az osztrák kiadók ajánlatai keltettek figyelmet. A MüM, korszerűsítési programjának részeként mintegy száz külföldi kiadványt véleményeztetett szakemberekkel, megvizsgálva a hazai adaptálás lehetőségét. Részben az alaptankönyvek műfajában kerestek olyan széles körben használható kiadványt, amely több, olykor 3–4 elavult tankönyv kiváltására is alkalmas. Az adaptálási program egyben azt a célt is szolgálni kívánta, hogy ezzel a kihívással is ösztönözze, versengésre készítse a hazai tankönyvírókat, illetve kollektívákat. Az elmúlt két év alatt közel két tucat külföldi tankönyv adaptálása és kiadása történt meg, illetve történik folyamatosan.

Ugyanezt az utat választotta a kisiparosok érdekvédelmi szövetsége is, amikor – a duális szakképzési rendszer hazai adaptálásának híveként – létrehozta az IPOSZ osztályokat, és 9 szakmában kidolgozta saját tanterveit. Majd a német kézműipar pénzügyi és szakmai segítségével – és a Szakképzési Alapból nyújtott támogatással – 6 szakmában hozzáfogott a tankönyvek adaptálásához. (Emellett 25 szakmában készítettek továbbképzési szakkönyveket.)

Szakmai kontroll és koordináció

Az érdekeltségi viszonyok átrendeződése nyomán megmozdult a tankönyvszakma egésze, s ezen belül a korábbinál jóval nagyobb figyelmet kaptak a szakképzés tankönyvgondjai, a megoldásra vonatkozó elképzelések. Ezt bizonyítja az utóbbi években rendezett ilyen tárgyú tanácskozások sora is.

Mindebben nem kevés szerepe volt a „tankönyvesek” – kiadók, terjesztők és felhasználók – érdekeinek és közös fellépésének megszervezésére vállalkozó szervezetnek, a TANOSZ-nak, amely elsősorban a tankönyvkiadás korábbi monopóliumainak felszámolásáért szállt harcba, s megalakulása óta számos fontos kezdeményezés elindítója volt. Ezek közül is az egyik legértékesebb, a tankönyvbemutatótermék hálózatának létrehozása és működtetése. A bemutatótermekben az érdeklődők megtekinthetik a mindenkor tankönyvkínálatot, s a kiadókkal történő kapcsolatfelvételhez is segítséget kapnak.

A szakképzés irányításáért felelős tárcák lépéseket tettek annak érdekében, hogy az új szereplők bekapcsolódásával kibővült tankönyvpiac szakmai kontrollját biztosítsák. Nemrégiben alakult meg a *Szakképzési Tankönyvi Tanács*, egy kilenctagú testület, amely a MüM hatáskörébe tartozó szakterületek tankönyvvállománnyának korszerűsítését szolgáló programok előkészítésére kapott megbízást. Vezetője a Nemzeti Szakképzési Intézet igazgatója, tagjai a munkáltatók, munkavállalók, és a különböző szakmai szervezetek képviselői. A Tanács egyik első lépése volt, hogy nyilvános pályázatot hirdetett a szakmai tankönyvminősítő szakértői jegyzékbe történő felvételre. A szakértői jegyzék létrehozásának, és félévenkénti nyilvánosságra hozatalának célja, hogy a tankönyvkiadásra vállalkozó intézmények munkáját a szakmai kontroll elérhetőségével segítse. (A többi minisztérium is rendelkezik hasonló szaktanácsadó testületekkel, az FM keretén belül például 1993-ban szaktanácsok, tankönyvírók, és gyakorlati szakemberek közreműködésével hozták létre a Középfokú Tankönyvkiadási Szakmai Bizottságot.)

Összegzés

Az eddig vázolt tények alapján a szakképzés tankönyvhelyzetét a következőképpen jellemezhetjük.

Az elmúlt alig fél évtizedben született jogszabályok fokozatosan megnyitották a terepet a korábban a nagy állami kiadók monopolisztikus uralmával jellemezhető tankönyvkiadásban és forgalmazásban. Azonban a beáramló számtalan új kiadó számára gátat szab a tankönyvszükséglet sajátos jellege (legalábbis a hagyományos értelemben vett tankönyvek között csak kevés van, amely az elérhető példányszámok mellett nyereséget ígér), s az a tény, hogy a szakmai jártasság mellett a szakképzés belső folyamatainak ismerete is szükséges, s ez folyamatos együttműködést igényel a szakképzés tartalmi irányításáért felelős intézményekkel. Ezért a régi nagy szakkönyvkiadók helyzete nem rendült meg, a kis kiadók inkább kiegészítik tevé-

kenységüket, s elsősorban az új területeken (korábban nem oktatott tárgyak, kísérletek, új tankönyvsorozatok) találhatnak maguknak érvényesülési lehetőséget.

Noha a képzési folyamatban megjelentek a legkorszerűbb ismerethordozók (a már hagyományosnak nevezhető audio-vizuális eszközök mellett oktatási szoftverek, multimédia rendszerek), ezek a kihívások nem érintették a tankönyvnek a képzés folyamatában elfoglalt meghatározó szerepét.

A szakképzést ért tartalmi kihívásokra (munkanélküliség, a szakmastruktúra átalakulása, új, korszerű szakmák megjelenése, az európai munkaerőpiac követelményei, a képzésben résztvevők társadalmi háttérének átrendeződése stb.) a szakképzés irányítói – részben – a képzés szerkezeti arányainak átrendezésével kívánnak válaszolni. Ez magával vonja a szakmai tankönyvek rendszerének szerkezetátalakítását is, mindenekelőtt a tankönyvek számának csökkentését, és a háromszintű tankönyvstruktúra kiépítését.

A számos még megoldatlan kérdés közül az egyik legfontosabb: a bevonható erőforrások kérdése. Ez érinti a már elindult képzés-korszerűsítési programokat is (például az úgynevezett világbanki modell-kísérletet). Úgy tűnik, hogy nagyobb külső erőforrás – pl. jelentős nemzetközi hitel – nélkül a rendszer egészét nem lehet megfelelő ütemben átalakítani.

A kiadók számára elengedhetetlen, hogy ismerjék a képzés tartalmi oldalának alakulására vonatkozó terveket. A képzési rendszerben jelenleg meglévő bizonytalanságok, és az ezeket várhatóan lezáró gyors változások óriási mértékben megnövelik a kiadók kockázatát (egy adott képzési program számára kidolgozott tankönyvcsalád hatalmas befektetésekkel jelentethető meg, miközben esetleg egyetlen rendelkezés nyomán egyik napról a másikra megszűnhet az adott képzési forma).

A kiadás és a terjesztés területén egyaránt jellemző a régi szakembergárda meghatározó jelenléte, amely fontos szerepet játszott a tankönyvellátás zavartalanságának biztosításában, s lehetővé tette, hogy az „árusítás a tatarozás ideje alatt is zavartalanul” folyjon tovább.

TÓT ÉVA

